

УДК 342.951:351

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ ЯК СУПЕРЕЧНІСТЬ МІЖ ПРИВАТНИМИ ТА СЛУЖБОВИМИ ІНТЕРЕСАМИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Берназюк Я.О., д. ю. н.,
доцент, заслужений юрист України,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Київський національний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена дослідженню особливостей інституту конфлікту інтересів як однієї з передумов існування корупції в Україні. Проводиться науково-правовий аналіз поняття «конфлікт інтересів»; виявляються найбільш типові форми вияву конфлікту інтересів в Україні й у деяких іноземних країнах; характеризуються окремі спірні моменти визначення поняття конфлікту інтересів у судовій практиці; визначаються причини та наслідки виникнення конфлікту інтересів.

Ключові слова: конфлікт інтересів, приватні та службові інтереси, корупція, вияви корупції.

Статья посвящена исследованию особенностей института конфликта интересов как одной из предпосылок существования коррупции в Украине. Проводится научно-правовой анализ понятия «конфликт интересов»; выявляются наиболее типичные формы проявления конфликта интересов в Украине и в некоторых зарубежных странах; характеризуются отдельные спорные моменты определения понятия конфликта интересов в судебной практике; определяются причины и последствия возникновения конфликта интересов.

Ключевые слова: конфликт интересов, частные и служебные интересы, коррупция, проявления коррупции.

Bernazyuk Ya.O. CONFLICT OF INTERESTS AS CONTRADICTION BETWEEN PRIVATE AND OFFICIAL INTERESTS: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS

The article investigates characteristics of a conflict of interest as one of the preconditions for the existence of corruption in Ukraine. A scientific and legal analysis of the concept of "conflict of interest"; are the most common forms of conflict of interest in Ukraine and some foreign countries; characterized by some controversies definition of conflict of interest in jurisprudence; determined the causes and consequences of conflict of interest.

Key words: conflict of interest, residential and office interests, corruption, corruption.

Постановка проблеми. Одним із виявів корупції, а також передумовою її виникнення є конфлікт інтересів, який у найзагальнішому теоретичному вигляді варто вважати правовим поняттям, ситуацією, за якої сторона певних правовідносин, володіючи особливим статусом або правами (повноваженнями), потенційно може одержати безпосередню вигоду, здійснюючи дії, які завдають збиток іншій стороні або третій стороні. Водночас необхідно зважати на те, що питання виникнення конфлікту інтересів виходить далеко за межі дослідження правової науки, оскільки воно постає не тільки як правова, а і як загальносоціальна, психологічна, філософська проблема, а також проблема виховання й освіти, культури і традицій тощо. Тому вирішення цієї проблеми є комплексним завданням, яке неможливо виконати за допомогою лише правових засобів.

Однак роль правової науки в цій сфері не можна недооцінювати, адже саме правовий аспект дослідження конфлікту інтересів дає змогу уточнити його юридичні ознаки, виявити потенційні загрози виникнення конфлікту інтересів, відповідно, можливості запобігання. При цьому конфлікт інтересів як правове поняття постає у формі суперечності між приватними та службовими інтересами, що може стати передумовою вчинення корупційних або інших правопорушень. Тому актуальність теми дослідження зумовлена передусім тим, що чітко визначення поняття конфлік-

ту інтересів і причин його виникнення дасть можливість своєчасно запобігти корупції, а також учиненню інших службових правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання конфлікту інтересів досліджували такі науковці, як В. Липа, М. Мельник, А. Пашинський, Д. Сірик, С. Шатрава та ін. Проте ця проблема залишається актуальною, оскільки перебуває в центрі уваги українського суспільства, тому потребує постійного моніторингу, оцінювання тенденцій і вироблення певних пропозицій, чому й присвячена ця наукова стаття.

Постановка завдання. Мета статті полягає в з'ясуванні особливостей інституту конфлікту інтересів як однієї з передумов існування корупції в Україні. Для досягнення зазначеної мети необхідно провести науково-правовий аналіз поняття «конфлікт інтересів»; виявити найбільш типові форми вияву конфлікту інтересів в Україні й у деяких іноземних країнах; дослідити спірні моменти визначення поняття конфлікту інтересів у судовій практиці; охарактеризувати причини та наслідки виникнення конфлікту інтересів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конфлікт інтересів – ситуація, яка є досить поширеною й може виникнути в діяльності будь-якої службової особи, яка наділена повноваженнями щодо прийняття юридично значимих рішень. Запобігти її виникненню повністю майже не можливо. Не випадково, у

Законі України «Про запобігання корупції» [1] розмежовується поняття потенційного та реального конфлікту інтересів. Причому перший визначається як наявність в особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень.

Тож виникнення потенційного конфлікту інтересів можливе в будь-якій службовій особи або особи, яка наділена владою в певній сфері. Тому досить часто вибір тієї чи іншої моделі поведінки (виходу з конфлікту інтересів) стає моральним вибором кожного посадовця. При цьому необхідно погодитись із думкою науковців, які роблять невтішний висновок, що ментальна манера поведінки нашого суспільства полягає у вирішенні особистих питань в обхід законодавства, як правило, через впливових друзів і знайомих [2].

Правильним також є твердження С. Шатрової, яка вказує, що в умовах сьогодення в суспільній свідомості реалізація особистих інтересів державними службовцями вважається такою, що порушує загальноприйняті моральні норми і призводить до корупції. Це, у свою чергу, вимагає вдосконалення етичних засад діяльності державних службовців і відповідних механізмів недопущення реалізації таких інтересів державними службовцями з використанням службових повноважень, а також заходів юридичної відповідальності за порушення етичних засад державної служби [3]. Із цією думкою неможливо не погодитися, оскільки питання етики в урядових колах перебуває під прицілом громадськості й викликає постійне обурення. Саме конфлікт інтересів і є питанням етичним і таким, що потребує спеціального виховання.

Однак, не обмежуючись підвищенням морально-етичних вимог до службових осіб і їхнім моральним вихованням, важливо також застосовувати рішучі дії юридичного характеру, які спрямовані на усунення (або принаймні мінімізацію) виникнення конфлікту інтересів, як наслідок, запобігання вчиненню корупційних та інших службових правопорушень. Великого значення при цьому набуває осягнення сутності та юридичної природи досліджуваного поняття, що дасть змогу окреслити його межі як правової категорії, на якій здатні вплинути правові засоби.

Визначення поняття «конфлікт інтересів» міститься в Методичних рекомендаціях з питань запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та притвірних до них осіб [4], де зазначається, що це конфлікт між публічно-правовими обов'язками і приватними інтересами державної посадової особи, за якого її приватні інтереси, котрі впливають із її становища як приватної особи, здатні неправомірним чином вплинути на виконання цією державною посадовою особою її офіційних обов'язків або функцій. Крім того, підкреслюється, що, хоча конфлікт інтересів не варто ототожнювати з корупцією *ipso facto* (в

силу власне факту), зростає розуміння того, що неадекватне врегулювання конфліктів між приватними інтересами й державними обов'язками службових осіб стає джерелом корупції.

Вищенаведене визначення дає змогу в найзагальніших рисах охарактеризувати конфлікт інтересів як ситуацію, що виникає за наявності в службовій особи приватного інтересу, який може стати на заваді (якщо особа надасть перевагу такому інтересу) об'єктивного, сумлінного виконання своїх службових обов'язків.

Варто при цьому погодитися з позицією, згідно з якою в ситуації конфлікту інтересів особа під час виконання своїх обов'язків має приватний інтерес, який не обов'язково призводить до вчинення неправомірного діяння або прийняття неправомірного рішення, але цілком здатний до них призвести [4]. Відтак законодавець безпосередньо не визначає конфлікт інтересів як проступок або злочин із відповідною санкцією. Конфлікт інтересів більш точно можна назвати передумовою, причиною подальшого скоєння злочину або адміністративного правопорушення, а врегулювання конфлікту інтересів – заходом запобігання вчиненню правопорушень. Тобто, які наслідки матиме виникнення конфлікту інтересів, залежить як від своєчасного вжиття заходів щодо його усунення та запобігання йому, так і від вибору (поведінки) самої особи.

Як зазначається в науковій літературі, конфлікт інтересів існує, коли державний службовець має змогу скористатися своєю посадою для одержання особистої вигоди або для вигоди інших приватних сторін, однак необов'язково використовує своє становище. Виявлення потенційного конфлікту інтересів – це не показник неналежної поведінки, а радше попередження про можливість цього його виникнення [5, с. 13].

Загроза вчинення корупційного або іншого службового правопорушення посилюється, коли потенційний конфлікт інтересів стає реальним. Законом України «Про запобігання корупції» реальний конфлікт інтересів визначається як суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень [1].

Отже, на відміну від потенційного, реальний конфлікт інтересів виникає тоді, коли приватний інтерес службової особи вступає в суперечність із її посадовими обов'язками й повноваженнями. Це значно підвищує загрозу вчинення такою особою службового правопорушення.

Згідно з позицією Національного агентства з питань запобігання корупції, враховуючи встановлені Законом визначення поняття «потенційний конфлікт інтересів», «реальний конфлікт інтересів» і «приватний інтерес», для реального конфлікту інтересів характерна наявність трьох об'єктивних компонентів: приватний інтерес; службові чи представницькі повноваження; суперечність між ними, що впливає на об'єктивність або неупередже-

ність прийняття рішення або на вчинення чи невчинення дій під час виконання службових повноважень [6].

Отже, виникнення реального конфлікту інтересів має конкретні юридичні наслідки ще до моменту вчинення корупційного або іншого правопорушення. Зокрема, тимчасове усунення службової особи від прийняття владних рішень в умовах існування реального конфлікту інтересів, як правило, шляхом її відводу або самовідводу (поширюється на суддів, слідчих, адвокатів, нотаріусів та ін.).

Однак, попри досить чітке законодавче визначення понять потенційного й реального конфлікту інтересів, на практиці виникають певні складнощі під час їх ідентифікації як підстави для відводу (інших форм усунення від прийняття владних рішень).

Досить показовою в цьому плані є судова практика Вищого адміністративного суду України (далі – ВАСУ). Так, на розгляді ВАСУ перебувала справа № 800/644/16 за позовом фізичної особи до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (далі – ВККС) про визнання незаконним і скасування рішення, яким позивачу відмовлено в допуску до участі в конкурсі на посаду судді Касаційного адміністративного суду в складі Верховного Суду.

Позивач подав заяву про відвід суддів колегії ВАСУ, оскільки, на його думку, судді не мають право розглядати цю справу, з огляду на наявність конфлікту інтересів: судді, які визначені в складі колегії суддів, призначеної для розгляду цієї справи, також подали документи для участі в конкурсі до Касаційного адміністративного суду в складі Верховного Суду й допущені до участі в конкурсі.

Аналогічна ситуація мала місце у справі «Олександр Волков проти України», яка розглядалась Європейським судом з прав людини. У своєму рішенні Європейський суд зауважив, що судовий перегляд справи заявника здійснювався суддями ВАСУ, які також перебували в межах дисциплінарної юрисдикції Вищої ради юстиції (далі – ВРЮ). Це означає, що стосовно цих суддів також могло бути порушене дисциплінарне провадження у ВРЮ. З огляду на широкі повноваження ВРЮ стосовно професійних кар'єр суддів, а також на відсутність захисних механізмів незалежності й безсторонності ВРЮ, Суд не переконаний у тому, що судді ВАСУ під час розгляду справи заявника, в якій однією зі сторін була ВРЮ, могли забезпечувати «незалежність та безсторонність», які вимагаються ст. 6 Конвенції [7].

Посилаючись на це рішення, а також на положення ст. 28 Закону України «Про запобігання корупції», колегія суддів у справі № 800/644/16 вирішила звернутися до Національного агентства з питань запобігання корупції за роз'ясненням щодо наявності конфлікту інтересів у суддів колегії під час розгляду цієї адміністративної справи [8].

Разом із тим суд, отримавши від Агентства лист від 27.01.2017 про відмову в наданні роз'яснення (наявна інформація не дає змогу встановити наявність чи відсутність приватного інтересу в колегії суддів ВАСУ під час розгляду справи), вирішив взяти відвід (ухвала

ВАСУ від 23.03.2017 у справі № 800/644/16) [9].

Таке рішення обґрунтовано тим, що, згідно із Законом України «Про запобігання корупції», якщо особа не отримала підтвердження про відсутність конфлікту інтересів, вона діє відповідно до вимог, передбачених Законом. У зв'язку з цим у суддів колегії залишається ризик бути притягнутими до відповідальності, оскільки Закон забороняє вчиняти дії та приймати рішення в умовах реального конфлікту інтересів. Тому колегія суддів позбавлена гарантії того, що результати вирішення справи не вплинуть на формування суб'єктивного фактору під час визначення оцінки успішності проходження ними конкурсу.

Однак не всі судді були одностайні в такому рішенні: в Окремій думці один із суддів висловив позицію, що висновок ВАСУ є помилковим і таким, що не відповідає вимогам закону, оскільки предметом спору в цій справі є рішення ВККС, яким позивачу персонально відмовлено в допуску до участі в конкурсі на посаду судді Касаційного адміністративного суду в складі Верховного Суду [10].

В Окремій думці також зазначено, що ж до суддів колегії, які розглядають адміністративну справу й у яких можливий сумнів наявного реального конфлікту інтересів, то такі на день вирішення справи допущені ВККС до участі в конкурсі на посаду судді Касаційного адміністративного суду в складі Верховного Суду; процедура добору на посаду суддів Касаційного адміністративного суду в складі Верховного Суду врегульована законом, а відтак ВККС у такому випадку не може вплинути на результати проходження кандидатом у судді [10].

Подібна думка була висловлена іншою колегією ВАСУ (ухвала від 06.03.2017 у справі № 800/485/16), яка відмовила позивачу в задоволенні клопотання про відвід суду в аналогічній справі, зазначивши, що в цьому випадку не вбачається підстав для висновку щодо наявності конфлікту інтересів, а здійснення розгляду цієї справи суддями ВАСУ, які беруть участь у конкурсі на зайняття вакантних посад суддів Касаційного адміністративного суду в складі Верховного Суду, саме по собі не може свідчити про їхню упередженість і не може бути підставою для відводу [11].

Суд виходив із такого: як потенційний, так і реальний конфлікт інтересів існує за умови наявності в особи, яка виконує свої службові повноваження, приватного інтересу, що може вплинути або впливає на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень. За змістом ст. 35 Закону України «Про запобігання корупції», правила врегулювання конфлікту інтересів у діяльності, зокрема, суддів визначаються законами, які регулюють статус відповідних осіб і засади організації відповідних органів. Контроль за додержанням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності в тому числі суддів, прийняття рішення про врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів у діяльності зазначених осіб (якщо такий конфлікт не може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом) здійс-

нюється Радою суддів України (ст. 133 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Разом із тим зазначені закони регулюють відносини, що виникають у сфері запобігання корупції; повноваження ж адміністративних судів щодо розгляду адміністративних справ визначаються Кодексом адміністративного судочинства України, відповідно до ст. 18 якого саме ВАСУ як суду першої інстанції підсудні справи щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності ВККС.

Отже, натепер існують дві протилежні позиції (ухвали) ВАСУ в аналогічних справах стосовно наявності конфлікту інтересів під час розгляду справи, де відповідачем виступає ВККС, а предметом спору є недопуск позивача до участі в конкурсі на суддю Верховного Суду України, в якому беруть участь судді, що розглядають цей спір. Це свідчить про те, що на практиці ідентифікувати наявність або відсутність реального конфлікту інтересів виявляється іноді непростою завданням, оскільки існує досить тонка межа між потенційним і реальним конфліктом інтересів, а поведінку (дії) службової особи в умовах існування конфлікту інтересів, поки в ній відсутні ознаки правопорушення, складно передбачити.

Однак у цій конкретній ситуації (щодо наявності конфлікту інтересів у колегії суддів ВАСУ) більш правильним видається висновок, зроблений в Ухвалі ВАСУ від 23.03.2017 у справі № 800/644/16 щодо задоволення заяви про відвід суддів. В обґрунтування такого твердження можна навести п. п. 2 і 4 ст. 27 Кодексу адміністративного судочинства України, в яких визначені такі підстави відводу (самовідводу): якщо суддя прямо чи опосередковано заінтересований у результаті розгляду справи; за наявності інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості судді [12]. Як убачалось із матеріалів справи, колегія суддів мала сумніви щодо наявності або відсутності конфлікту інтересів, а сумніви вже є підставою для відводу.

Отже, конфлікт інтересів має різні вияви та форми вираження, а також причини й наслідки. Найчастіше він виявляється під час розподілу посад, виділення земельних ділянок, надання преференції бізнесу і прийняття інших юридично значимих рішень. Це, у свою чергу, підриває довіру громади до влади, стає потенційним джерелом для корупційних дій [13]. При цьому корупція є крайнім і найбільш небезпечним наслідком виникнення конфлікту інтересів.

У більшості країн світу корупція належить до кримінальних злочинів. До найрезонансніших таких фактів можна зарахувати такі: у Канаді суд не тільки усуває з посади, а й накладає грошове стягнення (як приклад можна навести випадок припинення діяльності мера Торонто Р. Форта й накладення штрафу на суму 3 150 канадських доларів, якому у 2012 році інкримінували конфлікт інтересів, що переплітався з громадською діяльністю: будучи тренером футбольної команди, він як депутат міського зібрання протизаконно укладав угоди щодо фінансування цієї футбольної команди); у Німеччині було запідозрено в конфлікті інтересів Президента К. Вульфа, який поля-

гав у тому, що йому було надано кредит за заниженою ставкою від банку, який належав його другові [14].

Отже, деякі приклади іноземного досвіду свідчать про те, що конфлікт інтересів призводить до покарання осіб, що обіймають посади в органах влади. Також позитивним є те, що в зарубіжних країнах високопосадовці дійсно сприймають такі діяння як порушення та, як правило, одразу подають у відставку.

Проте й в Україні є позитивні приклади, особливо після того як було створено Національне агентство з питань запобігання корупції, також активно в процесі боротьби з корупцією включилася громадськість. Серед виявлених порушень можна навести такий факт: на Вінниччині у 2016 році депутати обласної ради проголосували за присвоєння собі почесної відзнаки «За заслуги перед Вінниччиною», що передбачає отримання 5 тис грн. із бюджету та є прямим порушенням антикорупційного законодавства в частині запобігання конфлікту інтересів [15].

Різноманітність форм вираження конфлікту інтересів і причин його виникнення унеможлиблює визначення в законодавстві всіх його ознак і виявів. У зв'язку з цим можна запропонувати в Методичних рекомендаціях з питань запобігання та врегулювання конфлікту інтересів [4] розробити критерії оцінювання ризиків виникнення реального конфлікту інтересів, як, наприклад, це зроблено щодо оцінювання корупційних ризиків [16].

Висновки з проведеного дослідження. На підставі проведеного в статті дослідження можна зробити такі висновки:

1. Юридичними характеристиками конфлікту інтересів є такі: 1) може виникати як у діяльності посадових і службових осіб, які мають публічно-владні повноваження, так і в приватному секторі за наявності відповідних підстав та умов; 2) юридичне значення має розмежування потенційного й реального конфлікту інтересів: потенційний конфлікт інтересів виражається тільки в наявності приватного інтересу, який може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття рішень; реальний конфлікт інтересів виникає тоді, коли приватний інтерес вступає в суперечність зі службовими повноваженнями, що може стати передумовою вчинення корупційних або інших службових правопорушень; 3) повністю усунути можливість виникнення конфлікту інтересів у службовій діяльності практично неможливо через специфіку повноважень, якими наділяються посадові та службові особи; 4) існування конфлікту інтересів ще не є правопорушенням, однак є підставою для вжиття заходів щодо його усунення або врегулювання; 5) юридичне значення виявлення конфлікту інтересів полягає в тому, що це є превентивним заходом щодо запобігання вчиненню корупційних або інших службових правопорушень.

2. Причиною виникнення конфлікту інтересів є наявність в особи публічно-владних повноважень або інших можливостей у певній сфері, що наділяє правом приймати юридично значущі рішення у своїх інтересах або інтересах інших осіб. Наслідки виникнення

конфлікту інтересів залежать від поведінки особи: у разі правомірної поведінки можливі наслідки у формі відводу (самовідводу) або іншого тимчасового усунення від прийняття рішень, подання у відставку та інших способів урегулювання конфлікту інтересів; у протилежному випадку може мати місце вчинення корупційних або інших службових правопорушень.

3. З метою вирішення проблем, що виникають під час ідентифікації реального конфлікту інтересів як підстави для усунення службової особи від прийняття рішень, необхідно в Методичних рекомендаціях з питань запобігання та врегулювання конфлікту інтересів визначити критерії оцінювання ризиків виникнення реального конфлікту інтересів.

Перспективою подальших наукових досліджень у цій сфері може стати визначення шляхів удосконалення механізму запобігання виникненню й урегулювання конфлікту інтересів у тому числі на основі вивчення зарубіжного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
2. Есаян Г. Конфлікт інтересів: поняття, врегулювання, відповідальність / Г. Есаян // Новини та публікації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.veklegal.com/uk/blog/konflikt-interesiv>.
3. Шатрава С.О. Сутність принципів управління конфліктами інтересів у діяльності органів Національної поліції України / С.О. Шатрава // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2016. – Вип. 36 (2). – С. 69–71.
4. Методичні рекомендації з питань запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та прирівняних до них осіб : Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 14 липня 2016 року № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://nazk.gov.ua/sites/default/files/metodychni_rekomendaciyi.pdf.
5. Державна служба і приватні інтереси: підвищення відповідальності шляхом декларування доходів і майна / [А. Ай-тбасва, Д.В. Барнз, Т. Бергер, А. Хабершон та ін.]. – К. : Світовий банк, 2013. – 261 с.
6. Щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно наявності конфлікту інтересів при зверненні особи до суду за захистом своїх прав в частині відновлення виплати пенсії, її перерахунку : Роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nazk.gov.ua/news/rozyasnennya-nazk-shchodo-zastosuvannya-okremyh-polozhen-zakonodavstva-z-pytan-konfliktu>.
7. Справа «Олександр Волков проти України» (заява № 21722/11) : Рішення Європейського суду з прав людини від 09 січня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_947/print1476126372091567.
8. Ухвала Вищого Адміністративного суду України від 12 січня 2017 року у справі № 800/644/16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64047985>.
9. Ухвала Вищого Адміністративного суду України від 23 лютого 2017 року у справі № 800/644/16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65070312>.
10. Окрема думка судді Вищого Адміністративного суду України від 12 січня 2017 року у справі № 800/644/16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64507627>.
11. Ухвала Вищого Адміністративного суду України від 6 березня 2017 року у справі № 800/485/16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65229117>.
12. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
13. Конфлікт інтересів у місцевих депутатах не злочин, а перевірка на добросовісність // Інтернет-видання Чернігівщини: події і коментарі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pik.cn.ua/print/26628>.
14. Конфлікт інтересів: українська традиція чи привид минулого? // За матеріалами Центру «Ейдос» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2016/12/konflikt-interesiv/index.html>.
15. Каневський Г. Конфлікт інтересів, або як політики збагачуються коштом громад / Г. Каневський // Економічна правда. – 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/columns/2016/12/5/613325/>.
16. Про затвердження Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади : Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 2 грудня 2016 року № 126 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1718-16/paran13#n13>.